

GENERÁCIÓK FILMTÖRTÉNETE – 2. RÉSZ

Régi nemzedékek, új lövészárkok

HIRSCH TIBOR

HÁROM NEMZEDÉK – AZ 1940-ES, 1950-ES, 60-AS ÉVEKBEN ESZMÉLŐK – TULÉLÉSI STRATÉGIÁIT ÖRÖKÖLTÜK, A RÉGI GENERÁCIÓS FILMEK TÜKRÉBEN ÉRTELMEZNI TUDJUK MAI ELŐTÉLETEINKET IS.

A *Megáll az idő* (1981) egyszerre három nemzedék kapcsolatát – benne ráadásul keménymag és kintrekedtek közti különbséget is – képes megmutatni, segít értelmezni a kérdést: miért is volna érdekes ez a Kádár-kori „nemzedéki beszéd” a jelenben?

ÖREG SÉRTETTEK – „FÉNYES SZELEK” CSALFA EMLÉKEI

Gothár Péter filmje sok más társadalomtörténeti tanulság mellett, annak érzékeltetésére is alkalmas, hogy a mai „hideg polgárháborúhoz” a gyűlölet-muníciót generációs keretek közt tárolták, halmozták föl magukban azok, akik ma ezeket a korábban alig érzékelhető erőforrásokat a frontvonal két oldalán hasznosítják. A *negyvenes évek eszmélőinek* esete egyszerű: akik elvi okokból nem kívánták magukat beleérteni a „fényes szelek” generációs önreprezentációiba, azok valójában nagyon is birtokolták a nemzedék ethoszának lényegét az aktív, történelemformáló cselekvés, a sokat emlegetett *társadalmiság* parancsát. Birtokolták, ha másért nem, éppen amiatt, hogy náluk *elvi okokból* ugyanúgy döntések következhetek, mint a másik oldalon, és meg is mutatták, ha máskor nem, hát 1956 októberében. Akik a negyvenes évek eszmélői közül a rendszerváltás idején még éltek, saját cselekvés-központú értékvilágukhoz hamar visszatáltak, és ezzel – a cselekvés és harc nemzedéki védjegyét végre fölmutatva – látványosan

és most már végleg egyesültek azzal a generációval, ahová életkoruk szerint amúgy is tartoztak, de ahová korábban film, irodalom, közbeszéd nem engedte be őket. Természetesen nem filmtörténeti feladat megírni, kik tartoznak ide, kik képeztek egy ideig politizáló-cselekvő ellensúlyt, amíg képezhettek, mondjuk Jancsó NÉKOSZ-fiataljaival? Kik voltak azok, akiknek, nem politizálva, a társadalmi aktivitás más formái közt – például a gazdasági vállalkozásban – lett volna még közük a „valami újat kezdünk” korabeli életérzéséhez, és ezen keresztül a cselekvő nemzedéki ethoszhoz, mely végül, filmben-irodalomban reprezentálva csupán a „fényes szelek” értékvilágára szűkült. Mégis, két kivételes filmet érdemes felidézni: az egyik kivétel a negyvenes évekre emlékező mozidarabok között a Simó Sándor rendezte *Apám néhány boldog éve* (1977), a másik, Bereményi Géza *Eldorádója* (1988). Hőseik jövőben bízó „cselekvéskultuszos” (tehát generációs jegyekkel rendelkező) üzletemberek, akik ugyan nem politizálnak, de meg kell, hogy tapasztalják, milyen az, amikor politikai okok miatt „az ethoszból” kizárják őket. Ha lenne módjuk – és sok hozzájuk hasonló embernek volt még módja – 1990-ben újrakezdeni, akkor, évtizedek után, már azt az indulatot engednék (engedték sokan) szabadon, amit az „ethoszból való kizárásuk” idején magukba kellett fojtaniuk. Ha bosszút állnának, bosszújuk elsősorban azokra irányulna, akik a

„holnapra megforgatjuk az egész világot” jelszavát kéretlenül minden kortársukra vonatkoztatták, de a történelemformáló cselekvést, ami a jelszóból következett, valójában csak maguknak engedélyezték. E generációs körön belül tehát mindenféle elpocsékolt, vagy félig megélt életek elői együtt és külön támadják dühösen a „megélt életűek”, amúgy rossz lelkiismeretű, és e tekintetben szintén sokszínű szakértőborát: Dini mostohaapja csap majd össze Malacpofával, és Rajnák tanár úrral, akik pedig nagyon különböznek, de a film látomásos záró képe már előrevetíti generációs egyesülésüket.

A fent említettek persze ma már, halottak, vagy ha élnek, matuzsálemkorúak. Ami ebben a képletben viszont a sokkal fiatalabbak számára is megörökölt „gyűlöletmuníció”: az a „megélt élet” kisajátításának képlete. Vagyis ránézni a negyvenes évek eszmélőinek, a „kádergenerációnak” furcsa filmbéli fontoskodó önmarcangolás-jeleneteire – ma is érdekes, és ma is ingerlő lehet. Egy dramaturgiai séma, melynek *igazságtalansága* (nem egyszerűen hiteltelensége) száll apáról fiúra. Vagyis: lehet, hogy a filmek tartalma érdektelen, „manipulációs dinamikája” viszont friss és hatni képes.

FIATALABB SÉRTETTEK – ÖNUTÁLAT ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Ami az ötvenes évek eszmélőinek tömegét illeti, mára az is kettéhasadt az általános szakértőbor építés közben: szakadék választja el egymástól azokat, akik úgy gondolják, hogy a történelem ma is csupán befolyásolhatatlan fátum, melynek csapásaihoz továbbra is a privátvilágban kell okosan alkalmazkodni, és azokat, akik ma megtagadják saját nemzedéki értékrendjüket, melyben életük javát leélték. Ők is indulattal gondolnak múltjukra: dühvel az ötvenes évekre, amikor a maguk nemzedéki ethoszát a kor, és a keserves történelmi tapasztalatok a kezükbe adták, és talán bizony undorral gondolnak a teljes Kádár-korra, amikor ezt a nemzedéki ethoszt a kötelező kompromisszumkészség állóvízében, „megállított időben” gyakorolták. „Szükség van ma azokra, akik nem haragszanak” – mondja egy másik nevelőapa, egy másik Bereményi film, az *Eldorádó* fontos jelenetében, amikor 1953 után, de még ’56 előtt – és

ezzel életstratégiát fogalmaz. Aláírta, hogy megbocsát, amiért apját ártatlanul fölakasztották, ezért cserében az ő „neve tiszta”. Így készül – még ha e készüléket a forradalom össze is zavarja – a puhadiktatúras évtizedekre. Tehát az ötvenes évek eszmélőinek ethoszából születő gyűlöletörökség forrása, a jelenre vonatkoztatva, egyetlen mondatban: ha ez az ember megéri a rendszerváltást, minden bizonnyal magát a megbocsátást nem bocsátja meg magának. (A film szerint egyébként eddig az önhibáztató felismerésig már 56 októberében eljut, igaz, azután visszavonja, hiszen ahogy a forradalmár fiú külön-története végén arcába vágja: „a pincéből előbújik, majd visszabújik megint.”)

Az ötvenes évek eszmélői közül az érintett oldal tehát nem azért érez gyűlöletet, mert nem hagyták, hogy kibontsa, megvalósítsa nemzedéki értékvilágát, hanem éppen azért, mert nagyon is engedték, sőt biztatták, vagyis – utólagos értelmezés szerint –, lépre csalták. Elhittették vele, hogy ez az egyetlen ethosz, ami komolyan vehető, ez az egyetlen életstratégia, ami szerint a XX. század Kelet-Eu-

rópájában élni lehet. Az eredményt tekintve nincs különbség a két évtized eszmélői között: e generáció jelentékeny hányada ugyan-csak saját múltjából merítve találja meg a „hideg polgárháborúhoz” szükséges gyűlölet-muníciót.

LEGFIATALABB SÉRTETTEK – BALEKOK ÉS IDOLOK SZEMBEFORDULÁSA

Mi a helyzet a *Megáll az idő* írói és rendezői alteregót kínáló „kultusz-nemzedékével”, az úgynevezett nagy generációval? „Ne keverjük őket bele a mi dolgainkba” – mondják róluk, ami a negyvenes évek nemzedéktagjainak szájából azt is jelenthetné, ők ne legyenek megosztottak. Ha kifelé – nemzedékként – bizalmatlanok is, de nemzedéken belül, maguk között, ne gyűlöljék egymást. És ne csak úgy ne, azért ne, ahogy és amiért az ötvenes évek örökös privátlétre kondicionált generációja. Céloztunk rá: a „fényes szelek” nemzedékéhez tartozó rendezők, amikor bizonyos, hatvanas évek derekán született filmjeikben leendő természetes utódként értelmezik az új generációt és kezüket nyújtják fe-

„Ne legyen semmi!”

(Gothár Péter:
Megáll az idő –
középen: Sóth Sándor)

lējük – megint csak mást értenek azon: „nem belekeverni őket a mi dolgainkba”. Ezek a rendezők – Bacsó Péter a *Nyár a hegyen*-ben (1967), a *Szerelmes biciklistákban* (1965), Herskó János a *Szevasz Verában* (1967), *Mészáros Márta a Szép lányok, ne sírjatokban* (1968) leginkább a szektás politika bűneit, az eszme bemocskolását, esetleg rossz kompromisszumokat értenek a „mi dolgainkon”. Ők bizony az új, pártfogásukba vett nemzedéktől nagyon is „társadalmias cselekvést” várnak el, csak éppen tiszta lappal.

Gothár filmjében, a *Megáll az idő*-ben egyetlen figura van, akiben egy öreg, „fényes szelek” generációból való rendező igazán kedvét lelné: ez maga Pierre, a kivételes fiú, az iskola sztárja, és egyben fekete báránya. Magukra ismernének benne, legalább részben, merthogy Pierre cselekszik, ahogy ők is annak idején: politikai botrányt csinál, autót lop, talán bizony tényleg nekivág a határnak. Vagyis az ő ihletetten aktív ethoszuk látszólagos birtokosa. Másrészt elutasítanak, és nemcsak, mint „reakcióst”, hanem

annál rosszabbat: a destruktív cselekvés radikális apostolatát. Hiszen ott van Pierre utolsó mondata az általa botrányba fullasztott iskolai ünnepségen. Ez egyszerűen értelmezhetetlen: „Éljenek a hülyék, ne legyen semmi! Come on, let's twist again... Le a csecsemőkkel, éljenek a csajok, sokat szenvedett földünk, hittel és lelkesedéssel, Magyarország-Anglia 6:3!” Értelmezhetetlen, mivel az iskolai szabatázs volna maga a tett, ami ugyan belefér a „fényes szelek” értékrendbe, de ha egyszer a „Ne legyen semmi!” gondolat e tett célja és tartalma, akkor az már fényévnvi távolságra van ugyanattól az értékrendtől.

A tartalom és „társadalmias cselekvés” gesztusa itt bizony egymásnak ellentmondanak. Nem ugyanaz a generációs értékvilág olvasható ki az egyikből, mint a másiból: az előbbiről már a hatvanas években film készült, rokonszenvező jelzésként, az utóbbiról csak a nyolcvanas években, mint keserű és személyes mementó. Lehet persze Pierre halandzsáját amolyan pszichológiai tesztként, szabad beszéd-folyamként elemezni, és ennek alapján keresni a választ. Ha túlélte – és ha Magyarországon kellett túlélnie – az előtte álló évtizedeket, ez a fiú ma a front melyik oldalán találja meg a helyét, illetve keres-e helyet egyáltalán? Valószínűleg e tényleg monolitnak látszó generáción belül szunnyadó ellentétek voltak annyira rejtve, hogy éppen egy ilyen halandzsasor megfejtése tudott volna nyújtani némi segítséget egy, a témában érdekelt lélekbúvárnak. Ő talán jelentőséget tulajdonított volna annak, hogy Pierre „Magyarország Anglia 6:3!” felkiáltással fejezi be, de amire esetleg ebből következtet, azt aligha tudná összeegyeztetni a „Le a csecsemőkkel!” jelszavával. Nem tudni tehát, melyik halandzsasor-töredék jelzi előre Pierre székértábor-választását, de ha úgy képzeljük életútját, mint akinek ma bele kellene keverednie „dolgainkba”, akkor azt is hozzá kell képelnünk, hogy merészen cselekvő felnőttként éli át választását, azaz könnyen tanulja majd gyűlölni az elenséget. Szerencse, hogy Pierre-ről, mint már-már fantasztikus figuráról, egyet tudunk biztosan, hogy számára, ami itt van, „nem színvonal.” Élete folytatását tehát nem egy konkrét disszidálási kísérlet valószínűsíthető

kudarcában, és annak következményeiben kell látnunk, hanem abban, amit Rajnák tanár úrnak mond, és ami tőle, mint generációs szimbólum-figurától duplán is szimbolikusan értendő önértelmezés:

Pierre: „Sose fogsz meg!”

Rajnák: „Hát mit gondolsz, mit csinállok én éppen most? Kit fogok éppen most?”

Pierre: „Senkit. Ő nincs itt...Rajnák.”

Pierre – az önmagánál többet jelentő Pierre – úgy nem keveredik tehát a „rég dolgokba” – sem a negyvenes évek eszmélőinek harcaiba, de az 56 utáni eszmélők életének privát állóvízében, tehát a „megállított időbe” sem – hogy „nincs ott”. Aki azt hiszi megfogta, nyakánál fogva tartja, a semmit fogja. Talán az is a semmit fogta, aki ezekben az években – 1963 és 1967 között vagyunk – cikket, tanulmányt jelentetett meg az „ifjúsági problémáról”, vagy aki fél évtizeddel később „földről” kínálta egy aktívna vélt generációs attitűdhez a „mindennapok forradalmisága” cselekvési keretét. És persze a semmit fogták azok az idősebb rendezők, akik reménykedtek a maguk negyvenes évekbeli ethosza és fiatal kiválasztottjaik értékvilága közti találkozásban, akik ezért, és eszerint csináltak róluk filmeket még a hatvanas években.

Pierre-től, egy villanásnyi állóképben búcsúzunk, ahogy laza mozdulattal, irracionális önbizalmat sugározva elhajtja az üveget a sorompó előtt, a lopott autó ajtajának támaszkodva. Elrobogó vonat ablakából látjuk őt: talán bizony átlag fiatal szemével búcsúzunk a rendkívülitől, tehát magától a generációs szimbólumtól. Mert Pierre-ről, az első, az öregedő harcosszimpatizánsok szívének is kedves szimbólum-emberről elhisszük, hogy most már örökre védve lesz Rajnáktól, és hogy aki megfogná, csak a semmit markolja. De Diniről, aki 1967 szilveszterén kiskatonaként dülöngél a málló falú pesti bérházak tövében, tudhatjuk, hogy neki viszont egy másféle generációs szimbólumállapot adatott: az akár évtizedekig tartó kába dülöngélés, a kívülállásnak az a fajtája, mely egyben a szellemi, anyagi és nem mellékesen erkölcsi perifériára-sodródás útja is. Ezek szerint Dini „kívül” van. Másrészt mégis katonaként éppen őt várja Csehszlovákia

(a Prágai Tavasz leverésének évében vagyunk), továbbá várják a csapdák, trükkök, spicliként való beszerzéseket, esetleg várja az általános leépülés cserébe deliriumos kívülállásáért. Erről a generációs túlélőről más Gothár-filmek mesélnek: *az Idő van* (1986), vagy még inkább, a konkrétan is „csehszlovákiai bevonuló” életét követő *Melodráma* (1989).

Itt a válasz kérdéseinkre, hogy a mai székértáborok és a hatvanas évek eszmélőinek kapcsolata hol rejtje a külön rájuk szabott „gyűlöletmuníciót”? Az ő esetükben a generációs ideál, az ideáltörző elit, és az idea felé sóvárgó sokaság közt van a szakadék. E szakadék felel meg egy ezúttal nemzedéken belüli hasadásnak, amiből ma az érintett generációtagok „hideg polgárháborús” indulatokat nyerhetnek. Nemzedék-idol és balekjai: először együtt vannak, azután külön-külön világ lesz belőlük. A *Megáll az idő* iskolai jeleneteiben, sorsfordító házibulijában, a nyugati zene ütemére ringatózva a generációs egésze szeretne Pierré válni, sőt, hiszi, hogy – akárcsak Pierre – már „ő sincs ott”, amikor Rajnák marka összeszorul. Ez a nemzedéken belüli törésvonal csak fokozatosan válik láthatóvá. Mindenesetre a később készült, de a hatvanas évek eszmélőire emlékező filmek, mint Gazdag Gyula rendezte *Elvesztett illúziók* (1983), vagy András Ferenctől *A nagy generáció* (1985) már az átverés és manipuláció dinamikájáról szólnak: akad bennük legendás nemzedéki ideál, nem hiányozhat a trükk, a póz és a balekok. Pedig ez még csak a nyolcvanas évek, és mégis: az említett nemzedéki törésvonalra, az átvettek, a generációs illúziókergetők fájdalmas kiábrándulására már akkor hiteles narratívák épülhetnek.

Még egy-két évtized és a generációs balekok minden dühe a generációs idolk felé fordul. Ma ez az emlegetett „hideg polgárháborús” különösen kegyetlen frontja, ahol a dühös, régi balekok a nagy generáció ma is sikeres szimbólum-embereinek nimbuszát vitatják el, ahol azonos életkori köréhez tartozó vesztesek keresik a győztesek sikereiben a titkot, titkos támogatást, kivételezettséget, a világ-összeesküvés segítő kezét, bármit, amiről utólag kiderülhet, hogy csak keveseknek volt osztályrésze. A bokájáig érő egyenadrágban dülöngélő Dini ma gyűlöli, és leleplezni óhajtaná a sérthetetlen-

ség biztonságával a „tanítványainak” búcsút integető, autonak támaszkodó Pierre-t. Aktuálpolitikai fordítással: a szabadság kárvallottjai a liberális értékrend korai szimbólumaira és egyben sikerembereire vadásznak.

ÖRÖKSÉG, TANULSÁG, ÁTOK

Három évtized eszmélői: három kultúra (benne filmek) képezte generáció: Mindhárom a maga idejében egységesnek látszik, és ma mindhárom – ahogy fogalmaztunk – kettéhasadt, és egyben kortársi harcokhoz sajtászerű, csak rá jellemző gyűlöletmuniót kínál.

A negyvenes évek eszmélőinek az esete a legegyszerűbb: itt valaha valódi frontok mentén harc zajlott, ha nem is fegyveres, de a mostani hideg polgárháborúhoz hasonló. Akik győztek benne, évtizedeken keresztül sokféle hátránnyal, fő- és mellékbüntetéssel sújtották a legyőzötteket: többek között olyan generációfogalmat konstruáltak, melyben átértelmezve az eredetileg közös ethoszt, a legyőzöttek változatát kizárva belőle. Amikor ezek a legyőzöttek abba a helyzetbe kerültek, hogy hangjukat újra hallathatták, a harc ott folytatódott, ahol abbamaradt.

Az ötvenes évek eszmélőinek esetében nincs szó kirekesztettekéről: ezt a generációs értékvilágot olyan sikerrel

konstruálta meg a puhadiktatúra közbeszéde, benne az egyre sikeresebb magyar film, hogy még az érintett generáción innen és túl is, szinte mindenki magára érvényesnek érezhette. Egyesek éppen ezért a rendszerváltás után, de néha még ma is, a „történelem alázatos túlélője” értékvilágot úgy utasítják el, mintha hipnózisból ébredtek volna. Az ő ellenségképük – és később gyermekeiké, unokáiké – éppen ezért elsősorban a „hipnotizőrökre” vonatkozik.

A hajdani, mára nyugdíjas korú „nagy generációban” – a hatvanas évek eszmélőinek körében a konfrontáció ma magán a nemzedéken belül dül, mert hogy ezen értékrend, mely olyan sok fiatalnak felelt meg, annyira nem volt egységes, hogy ma vesztesek és győztesek – Dinik és Pierre-k – egyaránt hivatkozhatnak rá.

Természetesen nem állítjuk, hogy a konstruált (részben tehát a magyar film által is konstruált) generációs kulisszák leomlása tette egyedül láthatóvá, vagy pláne, generálta volna a mai Magyarországot átható polgárháborús politikai gyűlöletet. Ha valaki az ideológiai szembenállást meghatározó, mindig személyes döntésekhez múltból eredeztethető motiváltságot keres, akkor sokkal több magyarázatot talál családi hagyományban, örökölt osztály-

kötődésekben, származásban, esetleg a földrajzi-területi gyökerekben. A generációs múlt – pláne a konstruált generációkhoz való akkori és mostani viszony – ezekhez képest kevésbé fontos, és nem is azt határozza meg, hogy ki, ki ellen harcol, hanem azt, hogy kit is, mit is lát, amikor ellenségét és annak bűneit nézi. Ettől még a gyűlölet tárgya lehet ugyanaz a párt, politikus, ellenségnek gondolt érdekcsoport.

És mégis: bár nincs arról szó, hogy ma csupa olyan ember erősíti a polgárháborús szekértáborokat, akiknek életkoruk alapján e konstruált nemzedékekhez közvetlen közük volt, állíthatjuk: a fentebb leírt „ellenségkereső technikák” a mai magyar valóság legismertebb politikai gyűlölet mintázatai. Érvényes ez az örökösök és az aktív túlélők – nemzedéki ethosz-örzök – körében is. Egészen egyszerűen: a rendszerváltás után akadtak, akik ellenségnek látták az őket hajdan kizáró generációt, mások megtagadták utólag saját generációjukat, megint mások saját generációjukat vállalva, azon belül válogattak szeretni és gyűlölni való kortársak között.

Akik mindebben közvetlenül érintve vannak, természetesen ma már kivétel nélkül öregemberek: a legfiatalabbak hamarosan betöltik hetvenedik életévüket, a legidősebbek, akik még élnek bőven túl vannak a kilencvenen. E csoportnak – a három évtized túl szabályos életkori kohorszáknak – politikai véleménye, akár formálja azt a nemzedéki attitűd, akár nem, egyre kevésbé érdekes. Ez azonban nem zárja ki, hogy ezek az öregemberek a maguk említett „gyűlölet mintázatait” fiatalabbakra hagyományozzák, akik talán bizony azért nem rendelkeznek saját hasonló, de önálló mintázattal, mert erős történelmi vagy kulturális sokk híján *nem volt közös eszmélésük*, vagy ha volt (például maga a rendszerváltás), a magyar film ez idáig meg sem próbált belőle generációs ethoszt faragni számukra.

Vagyis a későbbi évtizedek szülőtteire csupán az öregek „gyűlölet mintázatai” maradtak. Naponta tapasztalhatjuk: ezek azért fiatal fejekben is működőképesek. Ugyanakkor e mintázatok első változatukban mai öregemberek sérelmeinek, frusztrációinak következményei, és a sérelmek, frusztrációk a hajdani generációs értékvilágok folya-modványai.

És ezekről filmek mesélnek. •

„Szükség van ma azokra, akik nem haragszanak”

(Bereményi Géza: Eldorádó – Eperjes Károly és Hegedűs D. Géza)

HEGYI GÁBOR FELVÉTELE